

فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال دوم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۲، پیاپی ۶

صفحات ۷۳-۵۹

بررسی اثرات هدفمندی یارانه‌ها بر افزایش هزینه‌های تولید اعضای تعاونی‌های کشاورزی مورد: شهرستان لنجان

فرامرز بریمانی*، دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه مازندران.
معصومه امانی، دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۲/۱۰/۲۶

دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۵/۶

چکیده

یکی از کارآمدترین و مهم‌ترین نظام‌های بخش کشاورزی، تعاونی‌های تولید کشاورزی است. اعطای یارانه‌های تولیدی به این تشکلهای از مهم‌ترین سیاست‌های حمایتی دولت به شمار می‌رود. با اجرای سیاست هدفمندسازی یارانه‌ها و حذف یارانه‌های تولیدی این نگرانی بوجود آمد که کشاورزان عضو تعاونی‌ها به دلیل افزایش هزینه‌ها محتمل ضرر گردند. این پژوهش به منظور شناسایی آثار ناشی از اجرای سیاست هدفمندی یارانه‌ها بر افزایش هزینه‌های تولیدی اعضای تعاونی‌های کشاورزی شهرستان لنجان انجام گرفت. روش انجام پژوهش توصیفی - تحلیلی و جامعه آماری این پژوهش ۴ تعاونی کشاورزی فعال در شهرستان با ۲۸۰۹ نفر عضو بوده است. حجم نمونه از طریق فرمول کوکران با روش طبقه‌ای ۱۸۰ نفر تعیین گردید. داده‌های گردآوری شده از پرسش‌نامه در نرم‌افزار SPSS تحلیل شد. نتایج نشان داد که اجرای سیاست هدفمندی یارانه‌ها، باعث افزایش هزینه‌های تولید بهره‌برداران عضو تعاونی‌های کشاورزی (زراعت و باغداری) شده است، در حالی که اجرای این طرح کاهش اعتبارات و محدودیت منابع مالی اعضای را در پی نداشته است. بر اساس نتایج آزمون ANOVA میزان درآمد، سطح سواد، سن اعضای در کاهش هزینه تعاونی‌ها نقش نداشته است، در حالی که سابقه عضویت در افزایش هزینه‌ها اثرگذار بوده است.

واژگان کلیدی: هدفمندی یارانه‌ها، هزینه‌های تولید، تعاونی‌های کشاورزی، شهرستان لنجان.

(۱) مقدمه

بخش کشاورزی یک بخش حیاتی در اقتصاد ایران است و نقش مهمی را در زمینه‌های مختلف اقتصادی - اجتماعی به ویژه کمک به تولید ناخالص داخلی (GDP)، صادرات غیرنفتی و اشتغال ایفاء می‌کند، به طوری که سهم بخش کشاورزی در تولید ناخالص ملی سال ۱۳۸۶ به قیمت ثابت، ۱۳ درصد و سهم اشتغال این بخش از کل اشتغال، ۲۵ درصد بوده است (راعی‌جدیدی و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۶۳). امروزه کشاورزی بدون توجه به اصل سودآوری و کاهش هزینه‌های تولیدی به صرفه نیست. در این راستا مهم‌ترین اقدامات دولت حمایت از تشکیل شرکت‌های تعاونی‌های کشاورزی می‌باشد، زیرا تعاونی‌های کشاورزی از مهم‌ترین و کارآمدترین نظام‌های بخش کشاورزی به شمار می‌رود که بسیاری از کشاورزان در نقاط مختلف کشور از خدمات آن‌ها بهره‌مند هستند و باعث ارتقای عملکرد تولیدی کشاورزانی می‌شود که جز بهره‌برداران خرده مالک می‌باشند. هدف اصلی تعاونی‌های کشاورزی کمک به اعضاء برای بالابردن رفاه اقتصادی آنان است و این منظور را با مشارکت موثر در فعالیت‌های تجاری مربوط به فروش محصولات کشاورزی و تهیه خدمات و تدارکات موردنیاز را انجام می‌دهند (وزارت تعاون، ۱۳۵۰: ۹).

در ایران سابقه حمایت از تولید محصولات کشاورزی به اوایل دهه ۱۳۴۰ و پیش از شروع اصلاحات ارضی بر می‌گردد. اعطای یارانه به نهاده‌های کشاورزی را می‌توان از مهم‌ترین سیاست‌های حمایتی دولت از بخش کشاورزی تلقی کرد (سلامی و سرایی شاد، ۱۳۸۹: ۶۲). به عبارتی یارانه یکی از ابزارهای مهم و موثر در مصرف نهاده‌های کشاورزی است. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز یارانه‌های تولید از مهم‌ترین سیاست‌های حمایت دولت از کشاورزان بوده است که با عضویت در تعاونی‌ها در دسترس آنان قرار می‌گرفت. از آن جا که تأمین هزینه‌های نهاده‌ها برعهده دولت‌ها است، کشورهایی می‌توانند از این ابزار برای حمایت از تولیدکنندگان استفاده کنند که منابع مالی کافی داشته باشد و تداوم یا گسترش فعالیت‌های اقتصادی کشور به طور قابل ملاحظه‌ای به توزیع نهاده‌های ارزان در بخش وابسته باشد (ضیایی، ۱۳۸۱: ۶۶). در نتیجه بسیاری از کشورها درصدد اصلاح این ساختار برآمدند و دولت ایران نیز در طرح تحول اقتصادی در راستای اهداف از پیش تعیین شده نظیر گسترش عدالت، کاهش تورم و رقابت‌پذیر شدن اقتصاد از اواخر سال ۱۳۸۹ اقدام به حذف یارانه‌ها نمود (بخشوده، ۱۳۹۰: ۳۰). مطابق مفاد قانون هدفمند کردن یارانه‌ها، مقرر گردید تا به ترتیب ۵۰، ۳۰ و ۲۰ درصد از وجوه خالص حاصل از اجرای قانون هدفمند کردن یارانه‌ها به ترتیب صرف خانوارها، بنگاه‌ها و فعالان بخش‌های اقتصادی مختلف (صنعت، کشاورزی و خدمات) شود (دادگر و نظری، ۱۳۹۱: ۳۶۱). لیکن با اجرای قانون هدفمندی یارانه‌ها [کمک به صنعت و کشاورزی، خدمات] نادیده گرفته شد. بنابراین

حذف یارانه‌های تولید از نهاده‌های کشاورزی نظیر کودشیمیایی، بذر، نهال، سموم و واکسن‌ها، ماشین آلات، تخفیف‌ها و کاهش در نرخ سود و کارمزد تسهیلات بانکی، هم چنین آزاد شدن قیمت حامل‌های انرژی با نگرانی‌هایی همراه بوده است. از این رو در مقاله حاضر به بررسی تاثیر هدفمندی یارانه‌ها بر افزایش هزینه‌های تولید کشاورزان در شهرستان لنجان پرداخته شده است. اهم سوالات تحقیق به شرح زیر بوده است:

- آیا اجرای هدفمندی یارانه‌ها، باعث افزایش هزینه‌های تولید اعضاء تعاونی‌های کشاورزی (زراعت و باغ-داری) شهرستان لنجان شده است؟

- آیا اجرای هدفمندی یارانه‌ها موجب محدودیت منابع مالی اعضاء تعاونی‌های کشاورزی (زراعت و باغ‌داری) شهرستان لنجان شده است؟

۲) مبانی نظری

در مورد یارانه‌ها تحقیقات مهمی صورت پذیرفته است. گروهی سیاست یارانه را موفقیت آمیز می‌دانند نظیر، مادرا (۱۹۷۸) که براین باور است که ۵۳ درصد از افزایش تولید مواد غذایی در هند ناشی از استفاده از یارانه کود شیمیایی است. وسابرامانیا و نیرمالا (۱۹۹۱)، جهت دستیابی به خودکفایی در تولید محصولات غذایی، ارائه یارانه به بخش کشاورزی را امری اجتناب‌ناپذیر می‌دانند. هم چنین مطالعات گریپراد و همکاران (۱۹۹۹) نشان داده است که یارانه کود شیمیایی از اثرات مثبتی برخوردار است. هم چنین یارانه کود شیمیایی در غنا به افزایش قیمت و کاهش مصرف آن منجر شده است (جبوتی و سئینی، ۱۹۹۲). ردی و شپانو (۱۹۹۲) به بررسی توأم آثار مثبت و منفی حذف یارانه کود شیمیایی در تولید در هند پرداختند و نشان دادند که در مناطق دارای رشد بالا می‌توانند یارانه کود شیمیایی را به تدریج کاهش داد. در حالی که در مناطق با رشد پایین لازم است میزان یارانه لافزایش یابد (نجفی و فرج‌زاده، ۲:۱۳۸۸). حذف یارانه‌های انرژی با کاهش تقاضا و انتشار انرژی رابطه دارد، ولی اثرات منفی روی اقتصادکلان چین داشت (جعفری، ۴۹:۱۳۹۰). دانبران (۱۹۹۸) در پژوهشی به نام یارانه مواد غذایی در مصر و تأثیر آن بر بخش کشاورزی به تجزیه و تحلیل سیاست‌های بخش کشاورزی پرداخته است. وی ناکارایی و تخصیص نابجای منابع کشاورزی را از جمله هزینه‌های پنهان این سیستمی یارانه‌ای می‌داند و معتقد است که نظام یارانه در این کشور از سیاست‌های دهه ۱۹۷۰ متاثر است. سیاست‌هایی مانند مالیات بر صادرات به منظور حفظ رشد بخش صنعت، سیاست‌های ضمنی درآمد انتقالی از تولیدکننده به مصرف کننده و سیاست‌های یارانه‌های ضمنی مواد غذایی جهت کاهش قیمت های مواد غذایی از آن جمله می‌باشد (کریمی و همکاران، ۷۹:۱۳۸۹).

گروهی از محققین داخلی نیز نتایج ناشی از هدفمندی یارانه‌ها را مثبت ارزیابی کرده‌اند. به عنوان نمونه، بهال‌الدین نجفی و همکاران (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان هدفمندی یارانه‌ها و حذف نامنی غذایی دریافتی است که با اجرای هدفمندی یارانه‌ها هزینه‌های دولت کاهش می‌یابد و در صورت بروز نامنی غذایی دولت می‌تواند با تحت پوشش قرار دادن افراد نیازمند، زمینه حذف نامنی مواد غذایی را فراهم سازد. پژوهشگران و همکاران (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان یارانه‌ها و خطای نوع اول و دوم دریافتند برای این که نظام حمایتی کارا باشد باید هدفمند عمل کند و از هدفمند شدن یارانه‌ها دفاع می‌کنند. ابونوری و دیگران (۱۳۸۵) در پژوهشی با ارزیابی آثار اقتصادی یارانه بنزین بر میزان مصرف آن در ایران، در سال‌های ۱۳۸۲-۱۳۵۰ نشان دادند در دوره مورد بررسی بین یارانه بنزین و افزایش مصرف آن رابطه معناداری وجود دارد و به ازای یک درصد افزایش یارانه بنزین، مصرف آن به میزان ۶۹ درصد افزایش می‌یابد. بنابراین یک درصد افزایش در میزان مصرف باعث ۷۷ درصد افزایش میزان یارانه بنزین می‌شود. در نتیجه سیاست هدفمندسازی یارانه‌ها به منظور کاهش و استفاده بهینه مصرف بنزین و جلوگیری از هدر رفتن منابع مالی را پیشنهاد می‌دهد. در مقابل تعدادی از محققان و متخصصین با حذف یارانه‌ها مخالفت دارند از جمله: صادقی و حیدری (۱۳۸۱)، که در پژوهش خود، اعطای یارانه به صورت کمک‌های بلاعوض یا وام‌های تبصره‌ای (تسهیلات) به صنایع بزرگ را ضروری می‌داند. بابایی و همکاران (۱۳۸۰)، در گزارش خود عنوان کردند که ناکارایی اقتصادی ایران بیشتر از آن که ناشی از اختلال قیمت‌ها باشد، ناشی از ناکارایی سازمانی است و حذف یارانه‌ها را طبق ضوابط خاصی توصیه کرده‌اند. به باور قادری و همکاران (۱۳۸۴) در صورت تبدیل تدریجی یارانه مستقیم به غیرمستقیم، نرخ تورم حداکثر به ۲۰ درصد خواهد رسید ولی با تبدیل یکباره در سال‌های اول طرح، نرخ تورم به حداکثر ۵۰ درصد خواهد رسید. دینی ترکمانی (۱۳۸۴) در پژوهش خود اظهار می‌دارد که با توجه به توزیع نابرابر بیش از اندازه ثروت و دارایی در ایران، آثار ثانویه سیاست هدفمندی یارانه‌ها بر آثار اولیه آن غلبه و یا حتی بخش مهمی از آن را خنثی می‌کند. مطالعه پیرایی و اکبری مقدم (۱۳۸۴) نشان داد که کاهش یارانه‌ی بخش کشاورزی (فعالیت زراعت) بر تولید کلیه‌ی بخش‌ها اثر منفی خواهد گذاشت. این اثر از نظر درصدی در بخش کشاورزی بیشتر از سایر بخش‌هاست. هم چنین این سیاست بر درآمد شهری و روستایی نیز اثر منفی دارد. شریفی و همکاران (۱۳۸۷) با ارزیابی اثرات تورمی حذف یارانه انرژی در ایران، افزایش قیمت انرژی بر هزینه تمام بخش‌ها را مسلم می‌دانند. موسوی و همکاران (۱۳۸۸) با بررسی اثرات رفاهی حذف یارانه‌ی کود شیمیایی در فرآیند تولید محصول ذرت در استان فارس نشان دادند که حذف یارانه کود شیمیایی منجر به افزایش هزینه‌های تولید و کاهش سودآوری محصول ذرت شده است. از نظر جوانبخت و همکاران (۱۳۸۸)

نیز تاثیر حذف یارانه‌ها بر خانوارهای شهری بیش از خانوارهای روستایی است که منجر به کاهش نابرابری‌های اقتصادی می‌شود، هم چنین با حذف یارانه‌ها، هزینه‌های تولید و در نتیجه قیمت تمام شده کالاها و خدمات تولید یا افزایش می‌یابد که ضمن افزایش تورم، کاهش اشتغال را نیز همراه دارد. طاهری و همکاران (۱۳۸۹) نیز در پژوهش خود دریافتند که حذف یارانه انرژی، موجب افزایش هزینه‌های تولید کلزا به میزان بیش از ۱۵ درصد و کاهش سود تولیدکنندگان شده است. پژوهش کریمی و همکاران (۱۳۸۹) نشان داده است که الگوی کنونی تخصیص یارانه‌های کشاورزی در هر دو گروه تولید کننده و مصرف کننده بهینه نمی‌باشد و بر اساس الگوی بهینه می‌بایست، ۸۶.۵۶ درصد سهم کل یارانه‌های بخش کشاورزی به بخش تولیدی و ۱۳.۴۴ درصد باقی مانده به بخش مصرفی تخصیص یابد که این امر نیازمند یک تعدیل ۵۹.۶۱ درصدی در کل یارانه‌های بخش کشاورزی می‌باشد. مومنی (۱۳۸۹) بیان می‌دارد که وارد کردن شوک به بخش کشاورزی در ایران نه مبنای منطقی قابل قبولی دارد و نه می‌تواند آثار مثبتی به همراه داشته باشد و نشان می‌دهد که قدرت انعطاف نسبی بخش کشاورزی از سایر بخش‌های اقتصادی کمتر است. سلامی و سرایی‌شاد (۱۳۸۹) دریافتند که طی دوره ۸۶-۱۳۶۶ نهاده سوخت بیشترین سهم از مجموع حمایت‌ها را به خود اختصاص داده و با حذف یارانه آن، قیمت گندم معادل ۳۷.۸۱ درصد افزایش خواهد داشت، و در نتیجه تعدیل قیمت سوخت بایستی با احتیاط صورت گیرد. بر اساس یافته‌های دادگر و نظری (۱۳۹۰) ضریب جینی در ایران در دوره (۱۳۹۱-۱۳۵۳) حول ۰.۵۵-۰.۳۵ درصد بوده که بیانگر توزیع ناعادلانه درآمد در ایران است و در شرایط تورم رکودی، تداوم بحران اقتصادی، نبود زیرساخت‌های لازم، نداشتن مدل اقتصادی و موارد مشابه، هدفمندی یارانه‌ها و وضعیت توزیع درآمد را نه تنها بهبود نخواهد داد بلکه حتی باعث می‌شود که طبقات محروم جامعه را تحت فشار قرار دهد و منجر به بدتر شدن وضعیت رفاهی آن‌ها شود.

تا قبل از جنگ جهانی به دلیل سیطره اندیشه اقتصادی کلاسیک‌ها که مخالف جدی دولت در فعالیت‌های اقتصادی بودند، یارانه به مفهوم کنونی آن وجود نداشت. لیکن به دلیل محدودیت شدید منابع، ایجاد تورم و رکود، مکتب‌های جدیدی در عرصه اقتصاد زمینه ظهور یافته است. اندیشه‌های اقتصادی کینز از مهم‌ترین این اندیشه‌ها است. به اعتقاد این مکتب دخالت دولت در تنظیم بخشیدن به اقتصاد یکی از مهم‌ترین وظایف دولت در رشد اقتصادی به شمار می‌آید (کلانتری و عباسی، ۱۳۸۵: ۸). در این راستا پرداخت یارانه‌ها را می‌توان نوعی دخالت دولت ارزیابی کرد. زیرا یارانه عبارت است از پرداخت‌های انتقالی بلاعوض نقدی و غیرنقدی دولت (مابه‌التفاوت هزینه بهره‌مندی و هزینه تمام شده) که به صورت مستقیم و غیرمستقیم برای افزایش قدرت خرید حقیقی مصرف‌کنندگان یا افزایش قدرت فروش تولیدکنندگان، عادلانه‌تر نمودن توزیع

درآمد، ثبات اقتصادی و جبران آثار ناشی از سیاست‌های دولت به منظور حفظ یا ارتقای رفاه اجتماعی اعطاء می‌گردد (وزارت بازرگانی، ۱۳۸۸:۳). اما این رویکرد نیز تبعاتی را به دنبال داشت در نتیجه در دهه ۱۹۸۰، راهبردهای توسعه به سمت بهبود مدیریت اقتصاد و پذیرفتن نقش بیشتر نیروهای بازار تغییر کرد که در چارچوب این رویکرد جدید برخی از کشورها نظیر انگلیس، چین و مالزی نسبت به اصلاحات در برنامه یارانه‌ها اقدام کردند. دلیل عمده این کشورها، پرهزینه بودن یارانه عمومی به دلیل فراگیر بودن آن بود (نجفی، ۱۳۸۷:۲). در ایران نیز یکی از محورهای مهم در نظام پرداخت یارانه‌ها، هدفمند کردن یارانه‌ها به منظور توزیع مناسب‌تر درآمد و ثروت میان افراد مختلف جامعه بوده است. با توجه به تجربیات پیش روی از کشورهای فوق‌الذکر آثار [منفی] اجتماعی و اقتصادی ناشی از اجرای این قانون در بخش‌های مختلف اقتصاد از جمله تعاونی به طور عام و تعاونی‌های کشاورزی به طور خاص دور از ذهن نبود. طبیعتاً تعاونی‌های تولید کشاورزی به جهت ارائه خدمات، اعتبار، تامین مزرعه و مسکن برای کشاورزان و فراهم کردن بازار برای محصولات کشاورزی فعالیت می‌کنند (تقوی، ۱۳۷۵: ۵۴)، نقش برجسته‌ای در احیا و پویایی محله‌ای، کشف توان‌های محیطی، رفع نیازهای کشاورزان و نگه داشتن سرمایه در نواحی روستایی ایفا می‌کند (Clegg, 2004:3).

هم چنین تعاونی‌ها قادرند منابع محلی را بسیج نموده و ساختار آن‌ها طوری است که در جهت منافع جوامع روستایی فعالیت می‌نمایند (Zeuli and Radel, 2005:9). در مقایسه با سایر نظام‌های بهره‌برداری "مالکیت اعضاء بر تعاونی و "کنترل اعضاء بر سرنوشت تعاونی" که عامل اصلی تحرک در این نظام بهره‌برداری نیز به شمار می‌آیند، دو ویژگی برجسته آن‌ها محسوب می‌شود (Hendrikse and Veerman, 2001:5). افزایش بهره‌وری از منابع یکی دیگر از ویژگی‌های تعاونی‌ها است؛ زیرا کشاورزی طرحی برای افزایش مقیاس زراعت و افزایش کارآمدی نیروی کار از طریق تلاش‌های گروهی به منظور افزایش میزان محصولات در واحد سطح و نیز کاهش هزینه‌های تولید و به حداکثر رساندن سود است (Fabiylis, 1983:7). به عنوان نمونه در سال ۲۰۰۹، سهم تعاونی‌های تولید کشاورزی در فیلیپین در زمینه تولیدات رقمی معادل ۴۲ درصد بوده است. قرار دادن وسایل کار در اختیار افراد روستایی، پیشگیری از تمرکز ثروت در دست افراد و گروه‌های خاص در واسطه‌های غیر ضروری در کسب و فعالیت‌های زراعی و گسترش تفاهم متقابل و آموزش در میان اعضاء از جمله آثار تشکیل تعاونی‌ها بوده است (Siegal, 2010:19). رامان، در مطالعات خود روی ساختار و عملکرد تعاونی‌ها در هند، نتیجه گرفت که بین افزایش امکانات شرکت‌های تعاونی و افزایش سطح تولید و درآمد با تعاونی‌ها رابطه مستقیم وجود دارد (Raman, 2005:117). پامپل، در مطالعه خود در زمینه

تعاونی‌های تولید روستایی گامبیا، بدین نتیجه رسیده است که تعاونی‌ها در اموری چون تأمین بذر، کود، ماشین آلات و نیز تأمین اعتبارات بانکی برای اعضاء دارای فعالیت جدی بوده و در این راستا، ۹۵ درصد اعضاء از عملکرد آن‌ها رضایت کامل داشته‌اند (Pampel, 2007:79). کاشی (۱۳۷۸) نقش تعاونی‌های تولید کشاورزی در افزایش درآمد روستاییان و تأمین نیازهای فنی و مالی آن‌ها درخور اهمیت می‌داند. این نقش از تعاونی‌ها از یک سو و تاثیر اجرای سیاست‌های هدفمندی یارانه‌ها بر روی این بخش از اقتصاد بازنگری به امر مهم را از لحاظ نظری ضروری می‌سازد و نتایج مطالعات فوق الذکر نیز می‌تواند موید این ادعا باشد. این نظام در اوایل دهه ۱۳۵۰ بعد از اصلاحات ارضی در ایران با هدف افزایش تولید، یکپارچه‌سازی اراضی کشاورزی، انجام خدمات زیربنایی و استفاده بهینه از نهاده‌های در دسترس و در مجموع ایجاد تحرک و پویایی در بخش کشاورزی شکل گرفت (سعیدی، ۱۳۸۸:۵۷). مطالعات مختلف در جهان نشان می‌دهد در صورت سازماندهی و اعمال مدیریت قوی بر تعاونی‌های کشاورزی، این نظام بهره‌برداری می‌تواند در بازتوزیع منافع حاصل از رشد بخش کشاورزی، ایجاد اشتغال پویا و مولد، توسعه مشارکت مردمی در بخش کشاورزی، پایین آوردن ریسک سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی، کاهش هزینه‌های دولتی در تولید نقش موثر و منحصر به فردی ایفاء نمایند. بر اساس آمار تعاونی‌های کشاورزی، با وجود این که از حیث میزان سرمایه در جایگاه هفتم قرار دارد ولی از حیث اشتغال‌زایی رتبه چهارم و سوم را داشته‌اند که این امر می‌تواند متضمن یک رهنمود سیاستی مناسب به منظور ایجاد اشتغال از طریق گسترش فعالیت‌های تعاونی باشد (محمدلو، ۱۳۸۳:۳۴). شرکت‌های تعاونی زیر در رده انواع شرکت‌های تعاونی کشاورزی قرار می‌گیرند: تعاونی‌های دام‌داری و دام‌پروران، تعاونی‌های مرغ‌داری و پرورش طیور، تعاونی‌های نوغان‌داری (پرورش کرم ابریشم)، تعاونی‌های صیادی، تعاونی‌های باغ‌داری، تعاونی‌های زنبورداری، تعاونی‌های صیف‌کاری، تعاونی‌های زراعی، تعاونی‌های تبدیل محصولات کشاورزی، تعاونی‌های نگهداری محصولات کشاورزی، تعاونی‌های رده‌بندی و بسته‌بندی محصولات، تعاونی‌های فروش محصولات کشاورزی، تعاونی‌های مصرف کشاورزان و تعاونی‌های اعتبار کشاورزان (لطیفیان، ۱۳۸۵:۶۶).

۳) روش تحقیق

ماهیت پژوهش از نظر هدف کاربردی - توسعه‌ای است. روش انجام کار توصیفی - تحلیلی است. با وجود تعاونی‌های متعدد به دلیل گستردگی عرصه و تعداد بهره‌برداران در شهرستان لنجان، تنها چهار تعاونی فعال تولید با ۲۸۰۹ نفر عضو در دو بخش زراعت و باغ‌داری مورد مطالعه قرار گرفته‌اند و به روش نمونه‌گیری

طبقه‌ای با استفاده از فرمول کوکران در سطح اطمینان ۰/۹۵ (خطای ۵ درصد) تعداد ۱۸۰ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده است که ۱۷۸ نفر مورد پرسش قرار گرفته‌اند (جدول ۱). برای تعیین روایی ابزار تحقیق، پرسش‌نامه از سوی استادان و کارشناسان متخصص در زمینه تعاونی‌های کشاورزی و روستایی واکاوی و مورد تایید قرار گرفت. پایایی آن نیز به کمک آلفای کرونباخ برابر با ۰/۸۴۷ برآورد گردید که برای انجام پژوهش مناسب تشخیص داده شد. سپس با استفاده از آزمون t تک نمونه‌ای داده‌ها در بسته نرم‌افزای SPSS پردازش و تحلیل گردید.

جدول شماره (۱): توزیع فراوانی جامعه نمونه به تفکیک تعاونی

نام تعاونی	نوع تعاونی	تعداد عضو	درصد	تعداد نمونه
کشتکاران	زراعی	۲۲۰۰	۷۸/۶	۱۲۰
چم طاق	باغداری	۲۰۰	۷/۱	۲۰
چم نور	باغداری	۲۰۰	۷/۱	۲۰
چم حیدر	باغداری	۲۰۹	۷/۲	۲۰
جمع		۲۸۰۹	۱۰۰	۱۸۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

شهرستان لنجان یکی از شهرستان‌های استان اصفهان است. این شهرستان در جنوب غربی زاینده‌رود در دره‌های آن واقع شده است و با مساحت ۱۰۹۳.۳۷۵ کیلومترمربع بین ۵۰ درجه و ۵۶ دقیقه تا ۵۱ و ۲۸ دقیقه طول شرقی و ۳۲ درجه و ۱۲ دقیقه تا ۳۲ درجه و ۳۲ دقیقه عرض شمالی قرار گرفته و از طرف شمال به شهرستان‌های نجف‌آباد، از جنوب و غرب به استان چهارمحال بختیاری و از شرق به شهرستان‌های مبارکه و فلاورجان محدود می‌گردد (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۸۵).

با وجودی که شهرستان لنجان از قطب بزرگ صنعتی کشور محسوب می‌شود و صنایع مادری هم چون ذوب آهن، فولاد مبارکه، صنایع نظامی، سیمان سپاهان در این شهرستان یا در مجاور آن قرار دارد و شرایط اجتماعی و اقتصادی منطقه را شدیداً تحت تاثیر قرار داده، کشاورزی و دامداری از رونق خاصی برخوردار است. سطح زیرکشت شهرستان ۷۲۳۲ هکتار است و تعداد بهره‌بردار و شاغلین بخش کشاورزی بیش از ۱۰۰۰۰ خانوار می‌باشد. محصول عمده شهرستان، برنج لنجان است. تنها سطح زیرکشت زراعی ۴۰۰۴ هکتار با مقدار تولید ۳۴۲۴۶.۴ تن و سطح زیرکشت محصولات باغی ۳۹۳۸.۰۸ و مقدار تولید سالیانه آن ۵۹۳۳.۹۲۵ بوده است. علاوه بر آن در زمینه محصولات دامی و طیور، گلخانه‌ای، شیلات نیز از ظرفیت‌های نسبتاً خوبی

برخوردا است. با وجود آن بخش کشاورزی شهرستان دارای مشکلاتی است که برای برون رفت از آن به تشکیل تعاونی‌های کشاورزی اقدام کرده‌اند.

جدول شماره (۲): سطح کاشت و مقدار تولید و عملکرد محصولات زراعی و باغی شهرستان سال زراعی ۸۷-۸۸

نوع محصول	سطح زیرکشت (هکتار)	مقدار تولید (تن)	عملکرد در هکتار (کیلوگرم)
زراعی	۴۰۰۴	۳۴۲۴۶.۴	۶۳۵۵
باغی	۳۹۳۸.۰۸	۵۹۳۳.۹۲۵	۸۷۳۷۰

منبع: سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان، ۱۳۹۱.

در شهرستان لنجان ۱۷۹ شرکت تعاونی مشغول فعالیت هستند. از این تعداد ۱۰۳ شرکت تعاونی فعال، از زمان تأسیس اداره تعاون در لنجان تشکیل شده‌اند که سرمایه‌گذاری کل این شرکت‌های تعاونی بالغ بر ۱۳ میلیارد ریال، اشتغال‌زایی آن‌ها ۲۰۷۸ نفر با عضویت ۲۲۳۷۳ نفر که در گرایش‌های مختلف صنعتی، خدمات، حمل و نقل، مسکن، عمران، اعتبار، چندمنظوره، فرش دستباف، تأمین نیاز صنوف خدماتی، مصرف‌کننده و تولیدکننده مشغول کار و فعالیت هستند. جدول شماره ۳ شرکت‌های تعاونی کشاورزی فعال شهرستان را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۳): شرکت‌های تعاونی کشاورزی فعال شهرستان لنجان

تعداد اعضا کل فعالی	سرمایه فعلی	نام شرکت تعاونی
۷	۱۰۵۰۰	قارچ ناز زاینده رود (پرورش گل و گیاه)
۷	۱۰۵۰۰	مزرعه کشت و دام نگین (پرورش گل و گیاه)
۸	۸۰۰۰۰	سارگل دورک (پرورش گل و گیاه)
۲۲۰۰		تعاونی کشتکاران (زراعی)
۲۰۰	۲۱۱۴۰۰	کشت و صنعت بادام کاری روستای چم طاق (باغداری)
۲۵۳	۴۴۱۰۰۰	توسعه کشاورزی چم یوسفعلی (باغداری)
۲۰۰	۲۵۰۸۰۰	کشت و صنعت بادام کاری چم نور (باغداری)
۲۰۹	۲۱۶۰۰۰	کشت و صنعت بادام کاری روستای چم حیدر (باغداری)
۷	۱۸۰۰۰۰	شرکت مرغ تخمگذار صدف
۸	۵۸۸۰۰	شرکت تعاونی میراب (پرورش و تکثیر ماهی)

منبع: اداره کل تعاون، کار و رفاه اجتماعی استان اصفهان، ۱۳۹۰.

۴) یافته‌های تحقیق

نتایج تحلیل داده‌ها نشان داد ۴۶ درصد از پاسخ‌گویان در محدوده سنی، ۵۹-۴۰ و ۳۵ درصد در سنین ۶۰ به بالا و تنها ۱۹ درصد در سنین ۳۹-۲۰ بوده‌اند که نشان می‌دهد گرایش سنی اعضاء تعاونی‌ها رو به سالخوردگی است. هم‌چنین بنا بر نتایج حاصل از پرسش‌نامه ۱۵ درصد از پاسخ‌گویان بی‌سواد، ۵۱ درصد دارای سواد ابتدایی و ۲۱ درصد دارای سواد راهنمایی، ۱۶ درصد دیپلم، ۱ درصد فوق دیپلم و ۴ درصد نیز لیسانس و بالاتر هستند. ۱۶ درصد از پاسخ‌گویان صرفاً کشاورز هستند و ۸۴ درصد باقیمانده کشاورزی شغل دوم و غیردائم می‌باشد. از لحاظ بعد خانوار ۳۳ درصد از پاسخ‌گویان ۲-۳ نفر، ۴۵ درصد دارای بعد خانوار ۳-۵ نفر و ۲۰ درصد ۵-۷ نفر، ۲ درصد ۷ نفر و بیشتر می‌باشد. از لحاظ سابقه عضویت در تعاونی ۳۱ درصد از اعضاء دارای سابقه عضویت ۱۶ تا ۲۰ سال می‌باشند و ۳۰ درصد ۱۱ تا ۱۵ سال و ۲۵ درصد ۵ تا ۱۰ سال و تنها ۱۴ درصد کمتر از ۵ سال، سابقه عضویت در تعاونی داشته‌اند.

جهت سنجش تاثیر هدفمندی یارانه‌ها بر میزان افزایش هزینه‌های تولید اعضاء از آزمون t تک دامنه استفاده شد. بدین منظور ۱۰ پرسش در این رابطه طراحی شد که بر مبنای طیف ۵ مقیاسی لیکرت (خیلی-زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم) که برای این موارد به ترتیب نمرات ۵ تا ۱ با میانه نظری ۳ در نظر گرفته شده است، میانگین افزایش هزینه‌های تولید، سنجیده شد.

مطالعات نشان داد (جدول ۳) که t محاسبه شده برای نظرات اعضاء (۱۱/۴۲) با درجه آزادی ۱۸۴ در سطح ۹۵ درصد می‌باشد، بنابراین به لحاظ آماری در سطح ۹۵ درصد معنی‌دار بوده و به دلیل این که میانگین افزایش هزینه تولید اعضاء تعاونی‌ها با مقدار مورد انتظار (رقم ۳) اختلاف معناداری دارد و با توجه به این که میانگین و انحراف معیار این متغیر به ترتیب برابر با ۳/۳۹ و ۰/۴۶ می‌باشد، می‌توان گفت میانگین افزایش هزینه‌های تولید رقمی بیش از حد متوسط است.

برای سنجش تاثیر هدفمندی یارانه‌ها بر محدودیت منابع مالی اعضاء نیز از آزمون t تک دامنه استفاده شد. بدین منظور ۷ پرسش در این رابطه طراحی شد که بر مبنای طیف ۵ مقیاسی لیکرت، میانگین کمبود اعتبارات و محدودیت منابع مالی اعضاء سنجیده شد.

جدول شماره (۴): نتایج آزمون t تک نمونه‌ای بر افزایش هزینه‌های تولید اعضاء تعاونی‌ها

متغیر	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
افزایش هزینه‌های تولید اعضاء	۱۷۸	۳/۳۹۹۴	۰/۴۶۵۰۹	۱۱/۴۲۶	۱۷۶	۰/۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

طبق بررسی‌ها (جدول ۵) از آن جا که t محاسبه شده برای نظرات اعضاء (۱۳/۲۹-) با درجه آزادی ۱۷۷ در سطح ۹۵ درصد مقدار p .value کمتر از ۰/۰۵ است، بنابراین میانگین کمبود اعتبارات و منابع مالی با مقدار مورد انتظار (رقم ۳) اختلاف معناداری دارد و با توجه به این که میانگین و انحراف معیار این متغیر به ترتیب ۲/۴۱ و ۰/۵۹ می‌باشد، بدین سان میانگین محدودیت منابع مالی از متوسط مورد انتظار پایین تر است و بیانگر آن می‌باشد که اجرای هدفمندی یارانه‌ها باعث محدودیت منابع مالی اعضاء نشده است. این امر موید این واقعیت است که بیشتر اعضاء تعاونی‌ها (۰/۸۴ درصد)، کشاورزی شغل دوم و فعالیتی حاشیه‌ای برای آن‌ها محسوب می‌شود و درآمد آنان وابسته به کشاورزی نمی‌باشد. گرچه شرایط بنگاه‌های تولید گوناگون است و آثار سیاست هدفمندی یارانه‌ها بر آنان متفاوت خواهد بود. هم چنین یافته‌ها نشان می‌دهد میزان آسیب-پذیری تعاونی‌ها در نتیجه این سیاست فرق می‌کند.

جدول شماره (۵): نتایج آزمون t تک‌نمونه‌ای بر کاهش قدرت منابع مالی اعضاء تعاونی‌ها

متغیر	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
محدودیت منابع مالی	۱۷۸	۲/۴۱	۰/۵۹	-۱۳/۲۹۲	۱۷۷	۰/۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

مقایسه تطبیقی افزایش هزینه بنگاه‌های تولید بعد از اجرای هدفمندی یارانه‌ها نشان داد (جدول ۶) سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ است، بنابراین افزایش هزینه‌های تولید ناشی از اجرای هدفمندی در تعاونی‌های یکسان نبوده است، زیرا بیشترین افزایش هزینه‌های تولیدی مربوط به تعاونی چم‌طاق و کم‌ترین آن متعلق به تعاونی کشتکاران بوده است و در کل تعاونی‌های چم‌طاق، چم‌نور و چم‌حیدر (باغ‌داری) نسبت به تعاونی کشتکاران (زراعت)، با افزایش هزینه‌های بالاتری مواجه بوده‌اند.

جدول شماره (۶): مقایسه تطبیقی افزایش هزینه بنگاه‌های تولید بعد از اجرای هدفمندی یارانه‌ها

متغیر	نوع تعاونی	تعداد	میانگین	انحراف معیار	سطح معناداری
افزایش هزینه‌های تولید اعضاء	تعاونی کشتکاران (زراعت)	۱۱۹	۳/۳۰۴۳	۰/۴۸۰۰۱	۰/۰۰
	تعاونی بادامکاری چم‌طاق	۲۰	۳/۸۲۶۳	۰/۳۵۴۰۹	
	تعاونی بادامکاری چم‌حیدر	۱۹	۳/۳۹۴۷	۰/۳۱۳۵۳	
	تعاونی بادامکاری چم‌نور	۲۰	۳/۵۴۰۹	۰/۳۳۴۵۷	
	جمع	۱۷۸	۳/۳۹۹۴	۰/۴۶۵۰۹	

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲.

۵) نتیجه‌گیری

تجزیه و تحلیل‌های آماری تاثیر هدفمندی یارانه‌ها بر افزایش هزینه‌های تولید بهره برداران عضو تعاونی‌ها نشان داد که بعد از اجرای این سیاست به علت افزایش قیمت نهاده‌ها (کود، سم، بذر، اجاره ماشین آلات) و در عین حال بالارفتن نرخ حمل و نقل و دستمزد پرداختی برای کارگر و افزایش هزینه آب و برق مورد نیاز جهت پمپاژ آب، هزینه‌های تولید کشاورزی افزایش یافته است. انگیزه کشاورزان برای ادامه فعالیت کشاورزی کاهش یافته است، و فرض ادعا مورد تایید قرار گرفت که با نتایج مطالعات پیرایی و اکبری‌مقدم (۱۳۸۴)، شریفی و همکاران (۱۳۸۷)، موسوی و همکاران (۱۳۸۸)، طاهری و همکاران (۱۳۸۹)، جوانبخت و همکاران (۱۳۸۸)، فرشاد مومنی (۱۳۸۹) و سلامی و سرایی‌شاد (۱۳۸۹) همخوانی دارد.

معمولا افزایش هزینه‌های تولید کاهش قدرت خرید اعضاء در پی خواهد داشت لیکن بر اساس نتایج این پژوهش فرض ادعا رد شده است زیرا اکثر اعضاء (۸۴/۰ درصد)، کشاورزی شغل دوم و فعالیتی جنبی برای آن‌ها محسوب می‌شود و درآمد آنان وابسته به کشاورزی نمی‌باشد. البته میزان آسیب‌پذیری اعضاء و تعاونی‌ها در برابر سیاست هدفمندی یارانه‌ها یکسان نیست و این پژوهش نیز بر این ادعا صحنه گذاشته است.

بر اساس نتایج فوق و به استناد مباحث یاد شده در قسمت مبانی نظری در صورت سازماندهی و اعمال مدیریت قوی بر تعاونی‌های کشاورزی، این نظام بهره‌برداری می‌تواند در بازتوزیع منافع حاصل از رشد بخش کشاورزی، ایجاد اشتغال پویا و مولد، توسعه مشارکت مردمی در بخش کشاورزی، پایین آوردن ریسک سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی، کاهش هزینه‌های دولتی در تولید نقش موثر و منحصر به فردی ایفاء نمایند. با توجه به جایگاه تعاونی‌های کشاورزی، حمایت دولت از تعاونی‌های کشاورزی در قالب پرداخت یارانه به نهاده‌های تولید یا پرداخت سهم بنگاه تولید از محل طرح هدفمندی و ایجاد زیرساخت‌های مورد نیاز از محل ۲۰ درصدی امری اجتناب‌ناپذیر است. بر اساس آمار، تعاونی‌های کشاورزی با وجود این که از حیث میزان سرمایه در جایگاه هفتم قرار دارند، به لحاظ اشتغال‌زایی رتبه چهارم را دارا می‌باشد که این امر می‌تواند متضمن یک رهنمود سیاستی مناسب به منظور ایجاد اشتغال از طریق گسترش فعالیت‌های تعاونی باشد. گرچه از مولفه‌های اجتماعی تنها سابقه عضویت و نوع تعاونی مورد تایید قرار گرفت، لیکن نمی‌توان سایر مولفه‌ها به ویژه سطح سواد و سن اعضاء را نادیده گرفت. از این رو آموزش و ترویج اعضاء برای کاهش هزینه‌های تولید باید مورد توجه قرار گیرد.

۶) منابع

- ابونوری، اسماعیل و احمد جعفری صمیمی و یوسف محنت فر (۱۳۸۲)، ارزیابی آثار اقتصادی یارانه بنزین بر میزان مصرف آن در ایران، یک تحلیل تجربی (۱۳۸۲-۱۳۵۰)، تهران جستارهای اقتصادی، سال سوم، شماره ۵۰.
- اداره تعاون، کار و رفاه اجتماعی استان اصفهان، (۱۳۹۱).
- بخشوده، محمد (۱۳۹۰)، تعیین ذی نفعان برنامه پرداخت نقدی پس از هدفمندی یارانه‌ها در مناطق شهری ایران، فصلنامه مدیریت شهری، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- بابایی، نعمت اله، و علی دینی و فریبرز رئیس دانا و حسن رفیعی و احمد غروی نخجوانی (۱۳۸۰)، بررسی و نقد گزارش نظام هدفمند یارانه‌ها در ایران، فصلنامه علمی - پژوهشی راه اجتماعی، سال ۱، شماره ۲.
- پژویان، جمشید و نارسیس امین رشتی (۱۳۸۱)، یارانه‌ها و خطای نوع اول و دوم، پژوهشنامه اقتصادی، جلد ۲، شماره ۱.
- پیرایی، خسرو و بیت اله اکبری مقدم (۱۳۸۴)، اثر کاهش یارانه بخش کشاورزی (زراعت) و تغییر در نرخ مالیات بر کار، بر تولید بخشی و رفاه خانوار شهری روستایی در ایران، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران، سال هفتم، شماره ۲۲.
- تقوی، نعمت الله (۱۳۷۵)، گزارش نهایی ایجاد تعاونی‌های اشتغال زا در استان آذربایجان شرقی، اداره کل تعاون استان آذربایجان شرقی، تبریز.
- جعفری، مهدی (۱۳۹۰)، اثرات حذف یارانه انرژی بر بخش صنعت ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- جوانبخت، عذار و حبیب‌اله سلامی (۱۳۸۸)، اثر حذف سوبسیدهای بخش کشاورزی و صنایع وابسته بر خانوارها و متغیرهای اقتصادی: تحلیلی در چارچوب الگوی تعادل عمومی، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۲-۴۰، شماره ۴، ص ۱-۱۵.
- دادگر، یدالله و روح الله نظری (۱۳۹۰)، تحلیل رفاهی سیاست‌های یارانه‌ها در اقتصاد ایران، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال یازدهم، شماره ۴۲.
- دینی ترکمانی، علی (۱۳۸۴)، یارانه‌ها، رشد و فقر، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال پنجم، شماره ۱۸.
- راعی جدیدی، مه‌ری و مسعود همایونی فر، محمود صبوحی صابونی و وحید خردمند (۱۳۸۹)، بررسی میزان کارایی و بهره‌وری انرژی در تولید گوجه‌فرنگی (مطالعه موردی: شهرستان مرند)، نشریه اقتصاد و توسعه کشاورزی (علوم و صنایع کشاورزی) جلد ۲۴، شماره ۳، ص ۳۷۰-۳۶۳.
- سعیدی، حشمت‌اله (۱۳۸۰)، بررسی اثرات تعاونی‌های تولید کشاورزی در استان همدان، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، دوره ۴۰-۲، شماره ۴.
- سلامی، حبیب اله و زینب سرایی شاد (۱۳۸۹)، تخمین میزان افزایش قیمت گندم تولیدی در اثر حذف یارانه سوخت، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۲، شماره ۲، تهران.

- سازمان جهاد کشاورزی استان اصفهان، (۱۳۹۱).
- شریفی، علی مراد و مهدی صادقی و عابدین قاسمی (۱۳۸۷)، ارزیابی اثرات تورمی ناشی از حذف یارانه حامل های انرژی در ایران، پژوهشنامه اقتصادی، شماره ۸.
- صادقی، حسین و علی عباس حیدری (۱۳۸۱)، کاربرد مالیات و یارانه‌ها در کاهش آلودگی صنایع در استان تهران، پژوهش‌های اقتصادی، جلد ۲، شماره ۴.
- ضیایی، محمود (۱۳۸۱)، نظام یارانه‌ها و نظام توزیع شهر نشینی در ایران، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۴۲، بهار ۱۳۸۱، مشهد.
- طاهری، فرزانه و سید نعمت الهه موسوی و محمد رضا رضایی (۱۳۸۹)، اثر حذف یارانه انرژی بر هزینه‌های تولید کلزا در شهرستان مرودشت، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۲، شماره ۳، تهران.
- قادری، سیدفرید و جعفر رزمی و عسگر صدیقی (۱۳۸۴)، بررسی تاثیر پرداخت یارانه مستقیم انرژی بر شاخص‌های کلان اقتصادی با نگرش سیستمی، نشریه دانشکده فنی، جلد ۳۹، شماره ۴.
- کرمی، آیت اله، بهاء‌الدین نجفی و عبدالکریم اسماعیلی (۱۳۸۹)، آثار اصلاح یارانه‌ی غذا بر تولید و سهم عوامل تولید در ایران: کاربرد مدل تعادل عمومی قابل محاسبه، تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۲، شماره ۴.
- کریمی، فرزاد و مهدی زاهدی کیوان (۱۳۸۹)، تعیین الگوی بهینه تخصیص یارانه‌های بخش کشاورزی به مصرف-کنندگان و تولیدکنندگان (رهیافت: تحلیل سلسله مراتبی بازه ای)، تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۲، شماره ۴.
- کاشی، محمد (۱۳۷۸)، نقش شرکت‌های تعاونی در فعالیت‌های زراعی، مجله جهاد سال ۱۰، شماره ۱۶۸.
- کلانتری، عباس و عباس رحیمی (۱۳۸۵)، بررسی اقتصادی سوبسید، موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، تهران، چاپ سوم.
- لطیفیان، احمد (۱۳۸۵)، بررسی عملکرد شرکت‌های تعاونی کشاورزی استان خراسان بزرگ، دو ماهنامه علمی پژوهشی دانشگاه شاهد، سال سیزدهم، دوره جدید، شماره ۲۰.
- محمدلو، حمیدعزیز (۱۳۸۳)، تعاونی‌های کشاورزی در ایران و جهان، ماهنامه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تعاون، شماره ۱۵۸.
- موسوی، سید نعمت‌اله و اردوان خالویی و ذکریا فرج زاده (۱۳۸۸)، بررسی اثرات رفاهی حذف یارانه کود شیمیایی بر تولیدکنندگان ذرت استان فارس، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۱، شماره ۴.
- مومنی، فرشاد (۱۳۸۹)، سیاست‌های اقتصادی، عدالت اجتماعی و بخش کشاورزی، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۸.
- نجفی، بهاء‌الدین و آشان، شوشتریان (۱۳۸۳)، هدفمندسازی یارانه‌ها و حذف ناامنی غذایی: مطالعه موردی ارسنجان، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۳۱.

- نجفی، بهالدین و زکریا فرج زاده (۱۳۸۸)، اثرات رفاهی حذف یارانه کود شیمیایی بر مصرف کنندگان گندم(نان)، مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۲، شماره ۱.
- نجفی، بهالدین (۱۳۸۷)، بررسی تجربیات جهانی یارانه غذا رهیافتی برای ایران، دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، گزارش شماره ۱۰، تهران.
- وزارت تعاون (۱۳۵۰)، پاره ای از اصول و عملیات تعاونی های تولید کشاورزی، تهران.
- وزارت بازرگانی (۱۳۸۸)، اثرافزایش قیمت حامل‌های انرژی بر تورم، معاونت برنامه ریزی و امور اقتصادی، دفتر مطالعات اقتصادی.
- Clegg,J(2004),**Rural Cooperativesin China Policy and Practice**, Department of Social and Psychological Sciences Edge hill College of Higher, Education,Ormskirk ,UK.
- Fabiy,F,L(1983), **The adption of Cooperative Structures to the Development of Nigerian Agriculture**,The Problems of Managing Group farming Cooperatives, Agriculture Administration, 12, 219-235.
- Hendrikse,G.W.J.and Veerman,C.P.(2001),**Marketing Cooperatives:AnIncomplete Contracting Perspective**, Journal of Agricultural Economics, 52(1), 53-64.
- Pampel, W(2007),**Cooperation and RuralDevelopment in Gambia**, New York, Macmillan.
- Raman, A(2005), **The Function of Coopetatives in India**, New Delhi, Mahnata.
- Siegal ,G(2010),**Tow ard a model rural development**, Quarterly Journal of Social and Economic Development, Vol. 5, NO. 12. Pp. 106-117.
- Zeul,K.and Radel, J(2005),**cooperatives as a community development strategy: Linkingtheory and practice**, the Journal of Regional Analysis and Policy.